

Kőszeghy Milós (1964) ókortörténész, a PPKE BTK Ókortörténeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense, az Evangélikus Hittudományi Egyetem egyetemi tanára. Kutatási területe az ókori Izrael története és nemzetközi kapcsolatai a babilóni fogság előtt, valamint ugyanezen időszak héber epigráfiája, Jeruzsálem története.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Ammón – egy kisállam a Jordánon túl (2021/1).

Hácór – egy világváros Palesztinában

Kőszeghy Miklós

Előjáróban

A cím nem túloz, noha Palesztina nem arról híres, hogy az ókorban világvárosok nőttek volna ki földjéből. A vidék természetesen az urbanizáció egyik bölcsőjének számít, s talán elegendő, ha csak Jerikóra vagy a Jordán keleti partján fekvő Tuleilat-Ghazzulra utalunk ebben az összefüggésben. Ám az ókori Közel-Kelet igazán nagy városai nem itt alakultak ki: Uruk, Memphis vagy akár Ebla méretű várost hiába keresnénk az ókori Palesztinában. Hácór is csak palesztinai viszonylatban számít nagyinak, de a világvárosi státuszon talán nem is ezt a tényezőt kellene értenünk. Inkább azt nevezzük világvárosnak, amely legalább egy ideig integrálódott kora nemzetközi kapcsolatrendszerébe. Hácórral ez bizonyosan megtörtént, úgyhogy a cím talán mégsem túloz.

A város hosszú története során mindvégig osztozott Palesztinával a történelem vihariban, így talán van értelme a kissé elidegenítő, posztmodern kifejezésnek, hogy Hácór valami olyasmi, mint cseppben a tenger. Persze, Palesztina csaknem behozhatatlan előnye, hogy itt, ezen a történeti erőviszonyok felől nézve marginális területen született a Biblia. Ez nyilván hatalmas előny, de csak akkor, ha a hátrányokat sikerül kiküszöbölni. Meggyőződésünk szerint az ókori Palesztinában nemcsak az érdekes, ami összefügg a Bibliával, s a kutatóknak éppen ezért nem kell rögeszmésen próbálkoznia, hogy valami „bibliait” mégiscsak találjon. Ebben az írásban mi nem is törekedünk erre; úgy hisszük, hogy Hácór, amelynek tagadhatatlanul vannak őszösvetségi vonatkozásai is, önmagában is elég érdekes jelenség ahhoz, hogy vessünk rá egy pillantást.

Reáliák

Hácór (Tell el-Qedah) a Genezárti-tó északi partjától körülbelül 15 kilométernyire északra található. Első azonosítója J. L. Porter, brit utazó volt, aki 1875-ben gondolta (helyesen), hogy a tell, amelyen ekkor még egy falu állt, a bibliai Hácórral azonos. A város a tőle északra húzódó Hule-völgy déli bejáratát őrizte. Itt vezetett az út Qatnán és Aleppón át az Euphratésig.¹ Elmondható tehát, hogy a város stratégiailag rendkívül fontos ponton feküdt.² A domb egy felsővárosra és egy alsóvárosra osztható. Az előbbi, Yadin találó megfogalmazásával élve, olyan alakú, mint egy borosüveg, amelynek a nyaka nyugat felé néz,³ kiterjedése körülbelül 6 hektár. Az alsóváros ennél jóval nagyobb területet foglal el, 44 hektáron épült fel, s keleti irányban lépcsőzetesen lejt.⁴ A bronzkorban mindkét terület lakott volt, s így a korabeli Hácór a maga 60 hektár körüli kiterjedésével Palesztina messze legnagyobb településének számított.⁵ A vaskorban, azaz a város történetének izraelita időszakában az alsóvárost nem építették újjá, miután az a késői bronzkor végén bekövetkezett általános, nagy összeomlásban elpusztult. A tell körüli talaj elfogadható termés hozamokkal volt művelhető, a környéken pedig máig kifejezetten sok forrás található.

Hácór feltárása 1926-ban kezdődött, amikor John Garstang végzett szondázásokat a tellen. A munka eredményeit azonban, sejtelmünk sincs, milyen okból, máig nem publikálták. A nagy volumenű feltárás (James A. de Rothschild Expedition) 1955 és 1958 közt Yigael Yadin vezetésével zajlott. Ezt követte a kései Yadin részéről egy

1. kép. Hácór: a felsőváros, tőle jobbra kezdődik az alsóváros (forrás: Wikipedia)

a felsővárost érinti. Hácór a legújabb ásatás során hamar a régészeti viták keresztüzébe került, most is ott található – erről az alábbiakban még szólnunk. A könnyebb tájékozódás kedvéért mellékeljük a tell térképvázlatát, rajta az ásatási mezők betűjelével.

A világváros

Hácór a Kr. e. 2. évezred során élte virágkorát. Ebben az időszakban illik rá a világváros ifejezés – abban az értelemben, ahogyan fentebb használtuk.

A korai bronzkori város

Az emberi megtelepedés első nyomai sokkal korábbiak a tellen, mint a korai bronzkor, de városias településről e periódus során még nem beszélhetünk.

Ebben az időszakban az alsóváros még

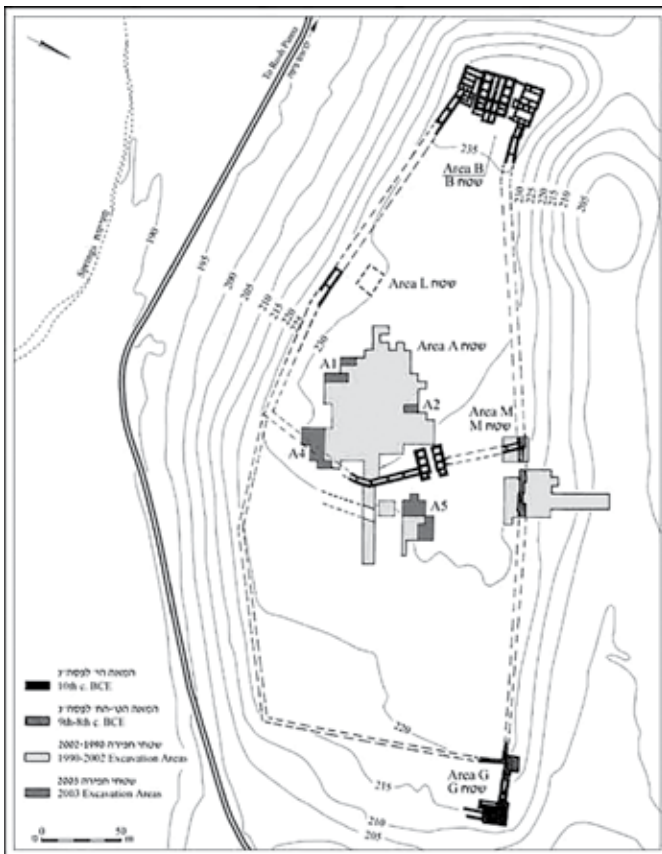
lakatlan volt, a felsőváros XXI–XIX. rétegei (ez az óbirodalmi piramisok, illetve Gilgames kora!) már más a helyzet. Az Area-A területén egy palota maradványai bukkantak elő a legújabb ásatás során,⁶ de az Area-L területén is bőségesen bukkantak elő korai bronzkori leletek. A kutatásban felvetődött, hogy a középbírodalmi Átokszövegek esetleg a korai bronzkorra vonatkoznak, s így elárulnak valamit a korai bronzkori Hácórról is,⁷ de ezt egyelőre legfeljebb felvetésnek tarthatjuk. Az azonban joggal feltételezhető, hogy a város már ekkor egy regionális rendszer része volt. Hácór őrizte a Hule-völgy déli bejáratát, Tel-Dan pedig az északit. A korai bronzkori Hácór emellett a Khirbet-Kerak áru néven ismert kerámia fontos előállítója lehetett, feltehetően a saját szükségletnél sokkal nagyobb mennyiségben.⁸ Ez pedig a politikai jelentőség mellett a gazdasági életben betöltött fontos szerepe is utal.

A középső bronzkori város

A világvárosi lét egyértelmű nyomai azonban nem a korai, hanem a középső bronzkor folyamán kerülnek minden kétséget kizáróan a szemünk elé. A korszak elején, a deurbanizációs periódusként számoltartott korai bronzkor IV (egy másik rendszer szerint középső bronzkor I) tovább folyik a Khirbet-Kerak áru előállítására,⁹ de a középső bronzkor II. folyamán, nagyjából Kr. e. 1700 körül döntő változást regisztrálhatunk a város szerkezetében. Ekkor népesül be az alsóváros, amely azután a késői bronzkor végéig a város integráns része marad.

A felsőváros

A felsőváros kiemelkedő pontján, az Area A-területén nagy méretű, ám vitatott funkciójú épületegyüttest tártak fel. Az ásatók véleménye szerint¹⁰ Hácór királyának a palotája került

2. kép. Hácór, a felsőváros ásatási felszínei (forrás: https://www.hadashot-esi.org.il/Images/Hazor_2003.jpg)

rövid szondázás 1968 folyamán. 1990 óta Amnon Ben-Tor és csapata végez feltárásokat (Selz Foundation Hazor Excavations in Memory of Yigael Yadin), de egyetlen, nem túlságosan nagy terjedelmű kivételtől (Area-S) eltekintve a munka csak

itt elő, ám ezzel kapcsolatban sok a bizonytalanság. Egyfelől az alaprajz sokkal inkább szentélyre emlékeztet, ám közvetlenül a struktúra mellett egy négyszögletes építményben egy favissa¹¹ került elő,¹² amely viszont arra utal, hogy ez utóbbi épület működhetett szentélyként. Két szentély egymás mellett talán csakugyan valószínűtlen volna. Az is feltűnik, hogy a palotaként értelmezett épület bejáratát két oszlop hangsúlyozza, amely esetleg egy *bīt-hilāni* típusú rezidencia része is lehetne.¹³ Ha azonban az alaprajz egészét tekintjük, akkor azt kell mondanunk, hogy ez az egyetlen olyan elem, amely a *bīt-hilāni* jellegzetességének tekinthető, így magunk a palotaként történő azonosítást egyelőre kérdésesnek tartjuk. Arról nem is szólva, hogy az épületből ülő férfi figurák kerültek elő, amelyek szoros hasonlóságot mutatnak a kor levantei istenszobraival.¹⁴ Természetesen kézenfekvő volna ezt az ellentmondást úgy feloldani, hogy Hácór uralkodója eszerint papi funkciókat is ellátott, ám erre nézve egyelőre semmiféle adat nem áll a rendelkezésünkre.

Az alsóváros

Az alsóvárost illetően a kép kicsit csalóka. Az néhány kisebb szelvény feltárása után is kiderült, a terület a középső és a késői bronzkorban egyaránt lakott volt. Ha a teljes alsóváros százszázalékos beépítettségéről nem beszélhetünk is, és ha nem akarjuk a várost nagyobbak láttatni, mint amekkora tényleg lehetett, akkor is legalább 15 000 főnyi lakossággal kell számolnunk az alsóvárosban. Az elit a felsővárosban lakott, a köznép tagjai pedig a tell alatti alsóvárosban.¹⁵

Az alsóvárost hatalmas méretű sánc vette körül, amelynek a szerkezete igen komoly műszaki megoldást mutat. A földsánc belsejében ugyanis egy agyagtéglából álló fal-mag húzódott, amely nagyban növelte az építmény ellenállóképességét. Nagy kérdés, hogy ezt a hatalmas falat a lakosság egy ostrom alkalmával képes volt-e megvédeni, vagy sem. Az is kérdés, hogy milyen sűrű volt az alsóváros beépítettsége, ez pedig nyilván összefügg a védelmi képességek színvonalával. Sajnos, amíg nem rendelkezünk teljesebb képpel az alsóváros lakónegyedéről, addig ezeket a kérdéseket csak feltenni tudjuk, a válaszra várni kell.

A lakónegyedekről tehát sajnos igen keveset tudunk, annál több figyelem jutott az alsóvárosban található szentélyeknek. A parttalanságot elkerülendő két templomot említünk csak meg. Elsőként az orthosztát templomot (Area-H), majd a sztélék templomát (Area-C) vizsgáljuk meg kissé közelebbről. Az Area-H templomban,¹⁶ amely esetleg a kései bronzkorban épült, oroszlánt ábrázoló bazalt orthosztátok kerültek elő. Ez a dekorációs elem az észak-szíriai stílus jellegzetességének számít, s ezért valószínű, hogy Hácórba is innen jutott el. Az épület szentélyként való azonosítása több ok miatt is bizonyosnak tekinthető. Előkerült egy füstölő oltár, rajta a viharisten (Hácórban ekkor alighanem Hadad néven tisztelték) emblémájával, valamint egy bronzból készült bikaszobor is – ez utóbbit is könnyen kapcsolatban hozhatjuk a viharistennel. Az Area-C két fázisú templomát a sztélék templomának is nevezik, mert két, egymást követő szezonban először tíz, majd tizenhét darabot sikerült belőlük felszínre hozni. Egyikükön egyszerű, de igen jellegzetes ábrázolást találunk: két felfelé irányuló kéz mintegy rámutat egy kettős Hold-szimbólumra. A szimbó-

3. kép. Ülő férfialak a sztélék templomából (Area-C)
(forrás: Wikipedia)

lumon egyszerre látható az elfogyó és a telihold.¹⁷ A sztélék mellett egy ülő férfialak szobrát is sikerült feltárni, valamint előkerült egy oroszlán képét mutató orthosztát és egy tökéletes épségben megmaradt agyagmaszk is.¹⁸ Minden bizonnyal a Holdistennek szentelt épületről van szó, mert az ikonográfiai jellegzetességek erre utalnak. Az, hogy a templomok az alsóvárosban helyezkedtek el, önmagában semmi különösét nem jelent. Az azonban már igen, hogy mindkettő valósággal ráépült az alsóváros erődítéseként szolgáló sáncre. Ennek okára nézve ismereteim szerint egyelőre semmilyen, komolyan vehető elmélettel nem rendelkezünk.

A késő bronzkori város

A késői bronzkorban Hácór továbbra is virágzó kánaáni metropolis. Ugyanakkor hordoznia kellett mindazokat a terheket, amelyeket az egész térségre nézve az egyiptomi XVIII. és XIX. dinasztia hódító politikája jelentett. Ez a teher nyilván nem volt jelentéktelen, de olyan nagy sem, hogy bármiféle változást idézett volna elő a város szerkezetében. Az alsóváros és a felsőváros továbbra is működött, feltehetően ugyanúgy, mint a középső bronzkorban. Az akkori várost a nemzetközi kereskedelem rendszere élte (erről alább szólunk), a késői bronzkorban pedig a *pax Aegyptiaca* volt az, amely rendezett viszonyokat teremtett a régióban, kedvezve ezzel a kereskedelmi kapcsolatok tovább élésének.

Hácór nemzetközi kapcsolatai

Ebben a tekintetben a középső bronzkor vonatkozásában egyetlen relációról vannak írásos forrásaink, de talán ez is elegendő ahhoz, hogy felmérjük a bronzkori Hácór nemzetközi jelentőségét. A Máriaiban feltárt levéltár 19 dokumentuma említi Hácórt a Kr. e. 18. század első feléből.¹⁹ A kapcsolatok két típusa rajzolódik ki ezekből a forrásokból. Az egyik típus arról tudósít, hogy Máriaiba követek érkeztek Hácórból, ez nyilván a magas szintű diplomáciai kapcsolatok jele. A másik típus nem politikai jellegű kapcsolatokra utal. Az egyik szerint²⁰ Máriaiból nagy mennyiségű önt szállítanak Hácórhoz. A másik, egy Hácórból előkerült, jogi tárgyú dokumentum töredéke. A szöveg formulázása erősen emlékeztet a Hammurapi-kódex formulázására, ezért komolyan felvetődött annak lehetősége, hogy Hácórhoz egy ahhoz hasonló szöveg maradványai kerültek elő.²¹ Az is kiderül, hogy Hácór királyának neve Ib-ni-^dIM, azaz Ibni-Addu, vagyis a városban a viharisten a pantheon előkelő helyét foglalta el.²² A dokumentumok alapján úgy tűnik, hogy a két város közti kapcsolatfelvétel esetei nem mindennaposak, de nem is eseményszámba menően ritkák. Hácór ennek alapján Mária déli horizontján létező város, és ezzel, bár nem elsőrangú, de mégiscsak szereplője a korabeli hatalmi rendszernek, amely Ešnunnától Babilónon és Mária át egészen Aleppóig és Qatnáig terjedt. Annál érdekesebb, hogy a város déli kapcsolatrendszeréről egyelőre semmi biztosat nem tudunk. Hogy Egyiptommal miként lehetett a hiúság korban kapcsolatot teremteni, azt nehéz megmondani, de az tény, hogy ha az Átokszövegeket a Középbirodalom viszonyrendszerét ábrázoló szövegeknek tekintjük, Egyiptomban Hácór nem volt teljesen ismeretlen. Ez azonban semmit sem árul el arról, hogy voltak-e Hácórnak Egyiptomig nyúló kereskedelmi kapcsolatai. Sajnos azt sem tudjuk, miként festett Hácór kánaáni kapcsolatrendszere a középső bronzkorban. Erre nézve az Amnon Ben-Tor által vezetett új ásatások sem találtak semmiféle támpontot.²³

A késői bronzkorban azonban megváltozott a helyzet. Az egyiptomi Újbirodalom kiterjesztette fennhatóságát a kánaáni térségre, amely nyilvánvalóan gazdasági terheket rótt a terület egészére. Az amarnai levéltár adatai azt mutatják, hogy a távolsági kereskedelem lehetőségei nem szűntek meg teljesen, de a politikai helyzet a kereskedelem minden lehetséges végpontján megváltozott. Északon előbb Mitanni, majd a Hettita Birodalom telepedett rá a korábbi, kisebb méretű politikai struktúrára, Palesztinában Egyiptom tette ugyanezt. A viszonylag kisméretű, egy urbánus központtal rendelkező királyságok rendszere megmaradt, a helyi elit széles körű cselekvési lehetőségekkel rendelkezett. Az Egyiptomnak fizetendő adó nyilván megterhelte a gazdaságukat, ám ugyancsak az egyiptomi fennhatóság teremtett olyan, viszonylag békés viszonyokat, amelyek kedveztek a helyi és a távolsági kereskedelemnek egyaránt. Azt tudjuk, hogy a korszakban egymást érték a kisállamok háborúi, ám ezekben a nagyhatalom Egyiptom nem vett részt, másfelől a konfliktusok volumene nem vezetett komoly méretű pusztuláshoz a térségben. A korabeli Palesztina történetének első rendű fontosságú írott forrása az Amarna-archívum, így nem csoda, ha Hácórt is megtaláljuk a levéltár darabjai közt.

Ha azonban áttekintjük a város nevének előfordulásait,²⁴ akkor azt kell látnunk, hogy viszonylag kevés információt találunk az anyagban. Abi-milki, Tyros királyának levele szerint

(EA 148, 41. sor) Hácór (névvel meg nem nevezett) királya a habirukhoz pártolt.²⁵ Az adat értékét nagyban csökkenti, hogy ilyesmit gyakorlatilag az archívumban szereplő valamennyi királyról olvashatunk. S közben azt sem feledhetjük el, hogy Abi-milki sem volt feltétlenül az igazmondás bajnoka. Az EA 227. számú levelet Hácór itt névvel meg nem nevezett királya írta. Politikai tartalmú hízelgésről van szó, azt tudjuk meg a levélből, hogy Hácór királya milyen türelmetlenül várja a fáraó megjelenését a térségben, s ha ez megtörténne, akkor öröme bizony határtalan volna. Ez is olyan adat, amely bármelyik korabeli kisállam uralkodójával kapcsolatban előfordulhat és elő is fordul a korpuszban. Az EA 228. számú levél is a hízelgés iskolapéldája, hogy előnye azonban, hogy itt (a negyedik sorban) előkerül a hácori király, Abdi-Tirši²⁶ neve. A név ismerete természetesen fontos, de maga a szóösszetétel semmit sem árul el Hácór korabeli történeti szerepéről. A helyzetet mindezek ellenére sem tarthatjuk reménytelennek. Mert annyit ez a néhány locus is elárul, hogy Hácór az amarna-kori városállami rendszer tipikus szereplője lehetett. Esetleg azt is meggondolhatjuk, ahogy a Hácórral kapcsolatban felmerülő egyetlen helynév Tyros. Ám ilyen kevés előfordulás alapján nem állíthatjuk (legfeljebb sejtethetjük), hogy Hácór igazi tevékenységi területe északon, Fönícia (és esetleg) Szíria felé terjedt ki, nem pedig déli irányban, a későbbi Izrael és Júda területén.²⁷ Hácór tehát viselte mindazokat a terheket, amelyeket az egyiptomi fennhatóság jelentett, de ugyanakkor élvezte a *pax Aegyptiaca* előnyeit, amelyek makro-szinten nyugalmat biztosítottak a térségnek. Az már más kérdés, hogy a helyi kisállamok elitje gondoskodott arról, hogy a béke azért távolról se legyen teljes.

Ennek a virágzásnak akkor szakadt vége, amikor nagyjából Kr. e. 1200 körül, az általános levantei összeomlás során Hácór is elpusztult. Ezt követően Hácór ugyan még vagy szűk fél évezrednyi időre életre kelt, de az alsóváros soha többé nem épült újjá, a város régi fénye visszavonhatatlanul elveszett. Kr. e. 1200 körül a keleti Mediterráneumban összeomlik a teljes kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatrendszer, Hácór e nagy összeomlás részeként pusztul el. Természetesen csábító volna feltételezni, hogy a várost a honfoglaló izraeliták pusztították el Józsué vezetésével, ám erre semmi elfogadható bizonyíték nem áll a rendelkezésünkre.²⁸ Azt kell gondolnunk, hogy Hácór bukása és a Józsué 11, valamint a Bír 4 közt nincs semmiféle összefüggés,²⁹ s ezt az állításunkat újabb forrás felmerüléséig érdemesnek látszik fenntartanunk

Az izraelita Hácór

Teljesen új történeti szituáció kezd kialakulni Palesztinában a Kr. e. 1. évezred legelején. A kis területű, egy-egy városi központ köré rendeződő államok helyét átveszik az újonnan alakult, nagyobb kiterjedésű képződmények. Ráadásul hosszabb időre átrendeződik a világpolitikai színtér is. A Hettita Birodalom eltűnik a történelem színpadáról, a tengeri népek rohamát visszaverni képes Egyiptom pedig rendkívüli mértékben meggyengül, így Palesztina egyfajta nagyhatalmi vákuumba kerül. Ez teszi lehetővé az olyan államok kialakulását, mint Izrael, illetve a Palesztina északi régiójában megalakuló arámi kisállamok létrejöttét is.

A salamoni (?) város

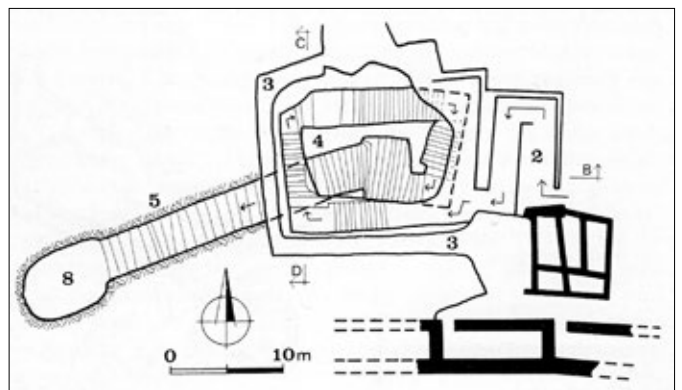
Hácór tehát, legalábbis részben, újjáépül, de az így létrejött város datálásakor nyomban a palesztinai régészeti kronológia egyik leginkább forró vitájának a kellős közepébe érkezünk. A kérdést *low versus high chronology* – vita néven szokás emlegetni, s ebben a vitában valamennyi izraeli egyetem sorompóba szállt.³⁰ A kérdés – mivel nem e vita jelen írásunk témája, megelégedünk egy leegyszerűsített megfogalmazással – voltaképpen az, hogy Hácór, Gézer és Megiddo megerősítése a vaskor folyamán pontosan mikor ment végbe. Hácórnál maradvánnyal úgy vetődik fel, hogy a felsőváros X. rétege vajon Salamon korára, vagy nagyjából száz évvel későbbre, az Omri-dinasztia időszakára datálható-e. Az Area-A területén a X. rétegben található, nagyméretű és jó minőségben kivitelezett 6 kamrás kapu jelenti a vita egészen konkrét tárgyát. A *high chronology* képviselői szerint salamoni a kapu,³¹ az ellentábor tagjai szerint feltehetően inkább Omri-kori.³² E problémakörön belül érdemes meggondolni, hogy ez az építkezés összefügg-e az 1Kir 9,15 adatával, amely szerint Salamon megerősítette Hácórt, Gézert és Megiddót. A vita egyelőre eldönthetetlennek látszik, az azonban tény, hogy a X. rétegben, a Kr. e. 10. század közepe táján a felsővárosnak kevesebb, mint a felét építették be. Az így létrejött település kiterjedése mindössze 2,5 ha volt.

A vaskori város virágkora

Hácór vaskori virágkora a felsőváros VIII–VII. rétegének időszakára³³ esik. Ez az Omri-dinasztia korszaka, amely Izrael történetének egyébként is egyik virágkorát jelenti. Beépül a teljes felsőváros, így Hácór ekkortájt 6,5 ha kiterjedésű lesz³⁴. Ezt az értéket nem érdemes a bronzkor felől megközelítenünk, ezzel a méretével Hácór a vaskor II Palesztinájának jelentős városai közé tartozik.

A virágzásról több épület maradványai is egyértelműen tanúskodnak – a domb teljes mértékben történő beépítésén túl. A X. réteg kapuja belső kapuvá változik, de feltehetően megmarad. Az Area-A közelében nagyméretű oszlopos ház állt, amely azt jelzi, hogy Hácór a júdai állam redisztribúciós rendszerének részeként (is) működött. Az Area-B területén a korábbi kazamata fal helyére, annak elemeit felhasználva citadella épült, amely az államhatalom helyi képviselőjének (nevezhetnénk akár kormányzónak is) székhelyéül szolgált, s amely a maga 525m² területével jelentősnek mondható. A legérdekesebb, és minden bizonnyal a legnagyobb mérnöki tudást igénylő építmény a domb keleti részében található vízrendszer volt.

A város legfontosabb megoldandó problémái közt természetesen előkelő helyet foglalt el a vízellátás kérdése. Palesztina vaskori vízrendszerei meglehetősen változatosságot mutatnak abban a tekintetben, hogy hol, milyen vízforrást és hogyan próbáltak oly módon megközelíthetővé tenni, hogy a vízellátás akár ostrom esetén is biztosítható legyen. Hácórban azt a megoldást választották, hogy egy függőleges aknát ástak, amely azután egy részben lépcsős, lejtős alagútban folytatódott egészen addig, amíg el nem érték a talajvizet.

4a–b. kép. Hácór vaskori vízrendszere:
2: lejárát a lépcsőhöz, 3: az akna támfala, 4: csigalépcső,
5: lejtős alagút a talajvízhez, 8: talajvíz

Ez a megoldás nyilván csak vészhelyzetben volt elfogadható, nagy előnye volt viszont, hogy a lejárát és maga a víz lelőhelye is a városfal védelmét élvezhette. A létesítmény nemcsak a mérnöki tudásról tanúskodik, hanem azt is jelzi, hogy a város meglehetősen komoly anyagi eszközökkel rendelkezett, hiszen a rendszer kiépítése nyilván igen sokba került.³⁵

A VIII. réteg városa valamikor a Kr. e. 8. század elején elpusztult, de csaknem azonnal és csaknem változatlan formában újjáépítik (VII. réteg). Az elkövetkező rövid szakasz Izrael utolsó virágkora, II. Jeroboám uralkodásának ideje (Kr. e. 787–747). A VIII. réteg pusztulásának okát nem könnyű megmagyarázni, hiszen az egyéb forrásokból származó ismereteink szerint a várost, illetve Izraelt ekkor nem érte külső támadás. Legfeljebb Hazael, damaszkuszi király kérészetű birodalmi kísérlete során kerülhetett sor Hácór elfoglalására. Ám az sem zárható ki, hogy a pusztulásért az a nagy, feltehetően libanoni epicentrumból kiinduló földrengés lehetett felelős, amelyet az Ám 1,1 annyira jelentős eseménynek tartott, hogy ezzel datálta a könyv egészét.

Aztán Kr. e. 732-ben megérkezett az asszír hadsereg...

Pekahnak, Izrael királyának az idejében tört be Tiglat-Pileser, Asszíria királya, és elfoglalta Ijjónt, Ábél-Bét-Maakát, Jánóahot, Kedest, Hácórt, Gileádot, Galileát, Naftáli egész földjét, és fogságba hurcolta azok lakosait Asszíriába.

2Kir 15,29

S jól tudjuk, ahol ez a hadigépezet megjelent, ott az emberek semmi jóra nem számíthattak. Ez a pusztítás gyakorlatilag Hácór történetének a végét jelenti. A citadellát az asszírok adminisztratív célokra használják, ám az újasszír kor után azt kell mondanunk, hogy Hácór történetének még ez a végsőkig redukált formája is véget ért. Nem lehetetlen, hogy a citadella valamilyen formában egészen a perzsa korig használatban maradt, de e használatról, egyéb forrás hiányában keveset mondhatunk.

Összegzés

Palesztina a világ régészetileg talán a leginkább kutatott területe. Részben a Terra Sancta státusz miatt, részben pedig azért, mert a modern Izrael állam keresi a maga történelmi gyökereit. Ez az oka annak, hogy Palesztina esetében a történelmi folyamatok mikro- és makroszintje egyaránt jól, s ami ennél több, kölcsönhatásukban vizsgálhatók. Így azután abban reménykedünk, hogy egy konkrét város történetének tanulmányozása alkalmas lehet néhány általánosabb érvényű következtetés levonására.

Elsőként említhetjük, hogy a város sorsa milyen szorosan követi a palesztinai urbanizáció egyfajta, sinus-görbével ábrázolható ritmusát.³⁶ A korai bronzkor II–III már egyfajta központként mutatja Hácórt, a középső bronzkor egy jelentős visszaesés után a város történetének zenitje, amely ugyan kissé hanyatlik a

kései bronzkor idején, de azért nagyrészt megmarad. Azután a vaskor I, a nagy levantei összeomlás, amelyből Hácór a vaskor II folyamán emelkedik ki – igaz, a bronzkorinál jóval szerényebb formában. Mintha Palesztina történetének súlypontjait és mélypontjait számoltuk volna elő Hácór felől nézve.

Ám talán még ennél is nagyobbra állíthatjuk a képzeletbeli zoomot. Mert azt a kutatás egyelőre nem tudja teljes bizonyossággal megállapítani, hogy mi okozta a késő bronzkori civilizáció összeomlását Palesztinában. De a Holt-tenger vízszintjének változásai igen érdekes adalékkal szolgálhatnak egy másik, a késői bronzkorban bekövetkező összeomlással kapcsolatban, amelyben Hácór is elpusztult. A tenger vízszintje ugyanis Kr. e. 1200 körül 420 méter körülire süllyedt, azaz körülbelül olyan alacsony volt, mint ma, ez pedig szélsőségesen száraz időjárásra utal. Magunk nem tartjuk kizártnak, hogy a tenger déli egyharmada ekkor is eltűnt. S hogy ennek milyen következményei lehettek a mezőgazdasági termelésre, azt elég könnyű – sajnos manapság egyre könnyebb – elképzelni. De a felsőváros Omri-kor utáni pusztulása kapcsán említett nagy erejű földrengés hatására is utalhatunk, amelyet fentebb röviden már megemlítettünk. Vagyis a hosszú időtartam eseményei a szó legszorosabb értelmében meghatározták olykor Hácór történetét.

Mert talán nem véletlen, hogy Hácór Egyiptom és Mezopotámia közt, az afrikai és az ázsiai kontinentális lemez határán, a Biblia földjén – egy szóval a csodálatos Palesztinában feküdt.

Jegyzetek

- 1 Vö. Ben-Tor 2016, 11.
- 2 A helyzethez lásd Yadin 1972, 15.
- 3 Yadin 1972, 15.
- 4 Vö. Yadin 1972, 15.
- 5 Így: Ben-Tor 2016, 9.
- 6 Lásd Zuckerman 2013, 70–71; valamint Ben-Tor 2016, 30–33.
- 7 Így Zuckerman 2013, 68.
- 8 A problémakör tágabb összefüggését remek monográfia tárgyalja: Greenberg 2003.
- 9 Vö. Beckar 2013, 73–75.
- 10 Ben-Tor 2013, 85–89, valamint Ben-Tor 2016, 54–55, illetve Bonfil–Zerzecki-Peleg 2007.
- 11 A favissa valamilyen okból használaton kívül került kultikus tárgyak gyűjtőhelye. Palesztina területén számos ilyen leletegyüttes került elő.
- 12 Ben-Tor 2016, 50–52.
- 13 Így Ben-Tor 2016, 101. A *bī-hilāni* egy jellegzetes alaprajzú palotatípus neve, amelynek számos példánya került elő Szíria és Palesztina területén. A típus jellemző jegye egy lépcsősorral megközelíthető emelt platform, egy legalább két oszlop közé épített hangsúlyos bejárat, valamint az a tény, hogy a komplexum belső udvarral rendelkezik, ezen felül emeletes. Legszebb szíriai példányai Sam'al, illetve Alalakh feltárása közben kerültek elő.
- 14 Ben-Tor (2013, 89–90) üdítő korrektséggel említi a csapat tagjaként dolgozó Zuckermann ez irányú, s az övétől eltérő véleményét.
- 15 Lásd erről Zuckerman 2013, 106.
- 16 Vö. Yadin 1972, 75–95, valamint Yadin 1975, 79–100.
- 17 A sztélék egy részének, köztük ennek is kitűnő minőségű másolata található meg a Dunamelléki Református Egyházkerület Biblia Múzeumában.
- 18 A templomról lásd Yadin 1975, 44–52; a sztélékről Yadin 1972, 71.
- 19 Malamet 1998, 45.
- 20 Lásd ehhez: Malamet 1998, 46.
- 21 Így Horowitz 2013, 100–102. Különösen feltűnő a *summa* kezdetű feltételes mellékmondat jelenléte.
- 22 A bibliai Jabin királyhoz a névnek semmi köze sincs. Ez az uralkodó ugyanis a késői bronzkor végén, esetleg még később, talán a Kr.e. 12–11. században uralkodott, azaz jelen királyunknál jó fél évezreddel később. Megjegyzendő, hogy a viharistent a térségben számos néven (Adad, Addu, Hadad, Baal) néven tisztelték, így nem kell csodálkoznunk az első hallásra külön entitásokat jelentő nevek felcserélhetőségén.
- 23 A város agglomerációjának vizsgálata nyilván kijelöli a város közvetlen vonzáskörzetét. Ám e kérdés vizsgálata nem tartozik jelen írásunk témái közé.
- 24 Knudtzon 1964 regisztere háromféle átírásban tartalmazza a város neveit. Jelen vizsgálatunk számára az eltérő írásmódoknak nincs jelentősége. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az akkád nyelv közép-babilóni dialaktusában írt szövegek tekintetében ez is igen fontos kérdés. A levelek újabb kiadását lásd: <http://oracc.museum.upenn.edu/aemw/amarna/pager> (az információt Vér Ádám kollégámnak és barátomnak köszönöm).
- 25 A levél fordítását lásd Moran 1992, 235.
- 26 A fentebb említett újabb kiadás a nevet ^mIR₃-tir-ši formában írja át.
- 27 A kerámiaanyag az amarnai locusoknál jóval világosabban mutatja a város északi kötődését, amely ezek szerint változott ugyan a középső bronzkorhoz képest, ám az egyiptomi fennhatóság idején sem szűnt meg.
- 28 Ezzel ellentétes nézetet képvisel Ben-Tor 2016, 121–122, valamint korábban Yadin 1972, 108–109.
- 29 Vö. Fritz 1973, 133–134.

- 30 Hogy ez egy Tel Aviv contra Héber Egyetem vita volna csupán, azt magunk túlzott leegyszerűsítésnek érezzük. Az tény, hogy szerepet játszik a vitában az is, hogy melyik politikai oldal mit gondol a modern Izrael emlékezetpolitikájáról, ám önmagában ez sem magyarázza a vita hevesességét. Magunk óvatosan csak annyit szeretnénk megfogalmazni, hogy itt egy igen kemény, szakmai vitáról van szó, amelynek azonban számos felhangját sem lehet figyelmen kívül hagyni.

Bibliográfia

- Beckar, S. 2013. „Tel Hazor. A Key Site of the Intermediate Bronze Age”: *Near Eastern Archaeology* 76, 73–75.
- Ben-Ami, D. 2013. „Hazor at the Beginning of the Iron Age”: *Near Eastern Archaeology* 76, 101–104.
- Ben-Tor, A. 2000. „Hazor and the Chronology of Northern Israel: A Reply to Israel Finkelstein”: *Bulletin of American Society of Oriental Research* 317, 9–15.
- Ben-Tor, A. 2013a. „Hazor in the Tenth Century B.C.E.”: *Near Eastern Archaeology* 76, 105–109.
- Ben-Tor, A. 2013b. „The Ceremonial Precinct in the Upper City of Hazor”: *Near Eastern Archaeology* 76, 81–91.
- Ben-Tor, A. 2016. *Hazor. Canaanite Metropolis, Israelite City*. Jerusalem.
- Ben-Tor, A. – Ziegler, D. – Avrutis, V. 2009. „An Archaeological Riddle at Tel Hazor”: *Eretz Israel* 29, 283*–284*.
- Boufil, R. – Zarzecki-Peleg, A. 2007. „The Palace in the Upper City of Hazor as an Expression of a Syrian Architectural Paradigm”: *Bulletin of American Society of Oriental Research* 348, 25–47.
- Cimadevilla, M. 2013. „The Podium Complex in Area M”: *Near Eastern Archaeology* 76, 92–94.
- Dever, W. G. 1969. „The Water Systems at Hazor and Geser”: *Biblical Archaeologist* 32, 71–78.
- Finkelstein, I. 1999. „Hazor and the North in the Iron Age. A Low Chronological Perspective”: *Bulletin of American Society of Oriental Research* 314, 55–70.
- Finkelstein, I. 2000. „Hazor XII–XI with an Addendum on Ben-Tor’s Dating of Hazor X–VII”: *Tel Aviv* 27, 231–247.
- Finkelstein, I. – Piasezky, E. 2011. „The Iron Age Chronology Debate. Is the Gap Narrowing?”: *Near Eastern Archaeology* 74, 50–54.
- Frese, D. A. 2020. *The City Gate in Ancient Israel and her Neighbors. The Form, Function and Symbolism of the Civic Forum in the Southern Levant*. Culture and History of the Ancient Near East 108. Leiden–Boston.
- Fritz, V. 1973. „Das Ende der spätbronzezeitlichen Stadt Hazor Stratum XIII und die biblische Überlieferung in Josua 11 und Richter 4”: *Ugarit Forschungen* 5, 123–139.
- Fritz, V. 1990. *Die Stadt im alten Israel*. München.
- Greenberg, R. 2003. *Early Urbanization in the Levant. A Regional Narrative*. London.
- Herzog, Z. 1992. „Administrative Structures in the Iron Age”: A. Kempinsky – R. Reich (szerk.): *The Architecture of Ancient Israel from Prehistoric to the Persian Periods*. Jerusalem, 223–230.
- Herzog, Z. 1997. *Archaeology of the City. Urban Planning in Ancient Israel and Its Social Implications*. Tel-Aviv.
- Horowitz, W. 2013. „A Cuneiform City in the West”: *Near Eastern Archaeology* 76, 98–101.
- Horowitz, W. – Oshima, T. – Vukosavović, F. 2012. „Hazor 18: Fragments of a Cuneiform Law Collection from Hazor”: *Israel Exploration Journal* 62, 158–176.
- Knudtzon, J. A. 1964. *Die El-Amarna Tafeln*. Aalen (az eredeti, 1915. évi kiadás változatlan utánnomása).
- Malamat, A. 1969. „Hazor and Its Northern Neighbors in New Mari Documents”: *Eretz Israel* 9, 137*.
- Malamat, A. 1971. „Syro-Palestinian Destinations in a Mari Tin Inventory”: *Israel Exploration Journal* 21, 31–38.
- Malamat, A. 1989. „Hazor and Mari”: *Eretz Israel* 20, 196*.
- Malamat, A. 1998. *Mari and the Bible*. Leiden.
- Mazar, A. 1992. „Temples of the Middle and Late Bronze Ages and the Iron Age”: A. Kempinsky – R. Reich (szerk.): *The Architecture of Ancient Israel from Prehistoric to the Persian Periods*. Jerusalem, 161–187.
- Oren, E. 2003. „Interconnections between the Southern Levant and the Aegean at the End of the Early Bronze Age”: *Eretz Israel* 27, 282*.
- Sandhaus, D. 2013. „Hazor in the Ninth and Eight Centuries B.C.E.”: *Near Eastern Archaeology* 76, 110–117.
- Shiloh, Y. 1992. „Underground Water Systems in the Land of Israel in the Iron Age”: A. Kempinsky – R. Reich (szerk.): *The Architecture of Ancient Israel from Prehistoric to the Persian Periods*. Jerusalem, 275–293.
- Ussishkin, D. 1990. „Notes on the Middle Bronze Age Fortifications at Hazor”: *Eretz Israel* 21, 101*.
- Weinblatt-Krauz, D. 2013. „The Favissa of the Southern Temple of Area A”: *Near Eastern Archaeology* 76, 76–81.
- Yadin, Y. 1972. *Hazor. The Head of All Those Kingdoms*. Oxford.
- Yadin, Y. 1975. *Hazor. Die Wiederentdeckung der Zitadelle König Salomons*. Hamburg.
- Zarzecki-Peleg, A. 1997. „Hazor, Jokneam and Megiddo in the Tenth Century B.C.E.”: *Tel Aviv* 24, 258–288.
- Zuckerman, S. 2013a. „Area S: Renewed Excavations in the Lower City of Hazor”: *Near Eastern Archaeology* 76, 94–97.
- Zuckerman, S. 2013b. „Hazor in the Early Bronze Age”: *Near Eastern Archaeology* 76, 68–73.